

MÁRIÁS JÓZSEF

„Fogadj be, örök jobb-világ: jövődő!”

25 éve hunyt el Illyés Gyula

Árvák lettünk. [...] A király meghalt.

1983. április 16-án Cs. Szabó László, a Londonban élő pályatárs e szavakkal adta hírül Illyés Gyula halálát. Már 1941-ben azt mondja róla: „a hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt megtalálta a magyar és az európai hűség útját”. Illyés Gyula a magyar irodalom sajátos kötelességének tekintette, hogy „együvé tartsa ezt az egy anyanyelvű népet, ennek kultúrájáról gondoskodjék, méghozzá a legmagasabb európai szinten”. E kettős viszonyulás – nemzeti beágyazódás és egyetemes kötődés – mindvégig az életmű meghatározó sarkpontja maradt. Sütő András a költő sírjánál az elhunyt szavait idézte: „Higgyétek, hogy a halál: legyőzhető, ha én, lám elestem is. Ha mind elesünk is; kitartó, magányos hátvéd-ként, a végsőkig, ahogy megfogadtuk.”

Könyvtárnyi irodalom igazolja, hogy ki is volt, ki lett a nemzet számára az az alkotó, akiről – első kötete megjelenésekor – Németh László megjövendölte: „Erdélyi és Tamási után megint egy költő, akinek minden szavára figyelni kell.” Fél évszázaddal későbbi monográfiája, Izsák József a költői elhivatottság lényegére világított rá: kezdettől „virrasztónak és őrizőnek szemeltetett ki”. Elkötelezettségének irányultságáról, megítéléséről idézzük Beládi Miklós szavait: „...az írói munkát erkölcsi szolgálatnak tekinti. Alkotásra biztató megrendelést mindig korától; pontosabb szóval: népének–nemzetének helyzetétől fogadott el [...] Nép, haza és emberiség kérdései Illyésnél is úgy forrtak egybe, oly természetesen, mint a legnagyobbak: Petőfi, Ady, József Attila művében.” Életművének kiváló ismerője, Domokos Mátyás, a költő születése centenáriuma írott tisztelegő soraiban ekképp méltatja: „Egy nemzet számadójaként és felelősségével tartotta egybe a nyáját legalább a tudat és az érzület síkján.”

A szegények, a társadalom legaljára taszítottak szószólójaként indult, de csakhamar felismerte, hogy „századunk égető bajai közt a világ nem egy helyén a nemzeti kérdés nyomul föl. S a vele egygyökerű nemzetiségi kérdés.” A szükségszerűen táguló szellemi horizont mögött – indítékul/okként – maga a történelem rejtezt: „A trianoni országvesztésnek is fontos szerepe volt abban, hogy a magyarságban egyre erőteljesebben fogalmazódott meg egy új, reális nemzeti önismeret igénye.” Tegyük hamar hozzá: Illyés Gyula életművében ennek kibontása nem a korabeli hivatalos politika „mindent vissza” tézisére épült. „Illyés írásai az író nemzeti felelősségének magas erkölcsi és esztétikai szintű megnyilatkozásai.” Görömbei András az előbb idézett megállapításait pontosítja a költő születése

centenáriumán a Debreceni Egyetem *Studia Litteraria*-sorozat Illyés-kötetének előszavában: „Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől. A társadalmi szabadságért folyó harc nem ütközhet a nemzeti szabadsággal. A nemzet fölemelésén való munkálkodás egyetemes emberi feladat. [...] Illyés Gyulát minden kortársánál mélyebben foglalkoztatta a magyarság mibenléte, történelmi és jelenkori sorsa. Minden műfajában alapvető nemzeti kérdéseinket vizsgálta. Ezek a két világháború közötti időszakban elsősorban szociális jellegű gondok feltárására vezették. A második világháború után pedig a nemzetellenes politika következményeivel, a magyarság nemzeti tudatának és nemzeti önismeretének a sérüléseivel, mindenek előtt pedig a kisebbségi léthelyzetbe került magyarság kiszolgáltatottságának a tényeivel kellett szembenéznie.”

Ez nem csupán az utókor, a teljes életmű ismeretében megfogalmazott következtetés. Gara László *Az ismeretlen Illyés* című kötetében Márai Sándort idézi, azt kortársat, kinek Illyéssel sokszor kemény vitái támadtak, ám a *Magyarok* című kötete olvasásakor igencsak elismerő szavai voltak: „Eötvös, Kölcsey, Széchenyi után végre megint egy magyar író, aki látja a magyarokat, s nemcsak a honfi bújával vagy lángolásával látja, hanem – minden érzésen és lelki kötésen túl – a felfedező tárgyilagosságával. Az ilyen írás a legritkább. [...] egy író, aki úgy indul el hazulról, a magyar faluvégről, hogy megkerüli közben Európát, s hazaérve oly végzetes figyelemmel látja népét, mint Kőrösi Csoma láthatta emlékeiben a tibeti hegyek ormairól.”

A székely elődre történő hivatkozást egészítsük ki Sütő András – Kháron Ladikja immár őt is átvitte a túlsó partra – negyven évvel későbbi szavaival: „Ady és József Attila szívárványos történelmi látomását – azaz »hallomását« –, miszerint »Dunának, Oltnak egy a hangja«: költőként egyedül Illyés Gyula gondolta végig. Az elődeinél tárgyilagosaabban – mert hisz a történelem újabb tapasztalataival sújtottan –, komorabban is tehát, a tények parancsára [...], olyan időben, amelynek parancsát józan, bölcs elmével vonta ki a Nagy Sándor-i türelmetlenség köréből, mondván, hogy a gordiuszi csomót nem kettévágni: megoldani kellett volna.”

Illyés Gyula halála negyedszázados évfordulójára emlékező soraink előhangját egészítsük ki Kós Károlynak, a XX. századi erdélyi szellemi élet messze fénylő csillaga elismerő szavaival. 1975 augusztusában írja Tasnádi Gábornak Budapestre: „Illyés Gyulát nemcsak mint a mai legnagyobb generális magyar íróművészt, de mint az egykori hazából kiszakadt magyarságot számon tartó és sorsát szíven viselő bátor védelmezőjét is mindenek felett tisztelem, becslőm és szeretem.”

E három szó – tisztelet, megbecsülés, szeretet – indít bennünket is, hogy Illyés Gyula halála negyedszázados évfordulóján visszaemlékezzünk arra az alkotóra, aki életművével kivívta a „par excellence nemzeti költő” kitüntető címet, aki felbecsülhetetlenül sokat tett – Páskándi Géza joggal nevezte őt „a leghasznosabb magyar író”-nak – a magyar nemzeti tudat ébrentartásáért, sorskérdéseink bátor fölvetéséért, aki az elszakított magyarság számtartója, védelmezője, szószólója volt.

„...magyar költőnek lenni mindig is, most is egyet jelentett, és egyet jelent az őrző, a virrasztó gyötrelmes tisztével.”

Gondolhatta, előreláthatta vajon Illyés Gyula ezt akkor, amikor még szívében remegve csak sejteni merete, hogy kiszemeltetett? Népe nevében megszólaló költőként robbant be az irodalomba, kinek lázongó hevülete más körülmények közt más sorsot szánt volna: „Ha előbb születek / Betyár lettem volna, / Szegény-népek vadont bűvő / Koldus pártfogója” (*Szülföldem*).

Párizsból határozott szándék vezette haza: „írói feladat lesz, ha visszamegyek a szülföldemre, és azt megnézem, európai szemmel, hogy ott milyen állapotok vannak. [...] Így mentem neki, hogy ezt a népet, a magyar népet ábrázoljam változatlanul humanista és nemzetfölötti elvek alapján” (*Magyarság – emberiség*). A látottak, tapasztaltak megdöbbenettk. Radikalizmusának gyökerei Dózsa Györgyhöz vezethetők vissza. A székely parasztvezér ceglédi beszéde mintájára maga is harcba szólítja népét: „Magyarország népe, / történelem mostohája, / kerekedj föl a pusztából /egy nagy honfoglalásra” (*Három öreg*). Követe, „kiáltva kiáltó szava” akar lenni elárvult népének, a magyarságnak. Csakhamar rájön, hogy a gondok gyökere mélyebb, mintsem hinné. Nem csupán egy osztály, a föld nélküli, nincstelen parasztság milliós seregének, hanem az ország gondjait kell vállalnia annak, aki az új Magyarország megteremtését írta zászlajára. Mondhatnánk, kilátástalannak tűnő vállalkozás, hisz akin segíteni kíván, mintha tetszhalott volna: „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még, / talán halott is vagy már rég, / nem vagy több, mint hiú emlék, / már hantot rád én is vetnék, / ha nem a te fiad volnék” (*Magyarok*). De nem csupán fia, birtokosa is a kicsiny országnak: „Ez a hazám. Megnézem újra. Ez. / Kicsit kopott, ám mégis az enyém” (*Az árokparton*). Ha az övé, akkor sorsa iránt sem lehet közömbös. Sőt – Petőfi példájára – tovább lép, azonosul vele. „A költő ott kezdődik, ahol több lesz a saját sorsánál. Fölébe lép, és mitológiát teremt” (*Az ünnepelt*). Cselekednie kell, hogy az adott állapotok megváltozzanak. „Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is; tudatosítsuk, amit eddig csak aggódásainkból ismerünk; hogy mit jelent a magyar sors” (*Magyarok*).

A folyón úszó hajón választhat: azok mellé áll, akik a fedélzeten gondtalanul élvezik a táj szépségét, a csöndet, kényelmet és nyugalmat vagy azok mellé, akik verejtékes, izzadságos munkájának köszönhetően halad a hajó célja felé. Ám egy belső hang azt súgja: „nem feledhetsz, / nem menekülhetsz, – bárhová kerülj!” (*Nem menekülhetsz*). Miként is tenné, tehetné az a költő, aki a *Puszták népe* megírásával bizonyított, nem csupán visszamenőleg, de elkötelezte magát a jövőre vonatkozólag is: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, – azzal, ecsém, hova mérsz!” (*Egy népfínak*). Az út, amelyen elindult, a népképviselő felől a nemzeti gondok felismeréséhez, felelős, megalkuvás nélküli vállalásához vezetett: „hangja lett azoknak, akik „némaságra ítéltettek, akikbe belefajtották a szót”. Petőfi nyomán maga is nem kisebb célt állított maga elé, mint „nemzetté emelni a népet”. Vállalja e küzdelmet. Ennek fontos momentuma a *Magyar Csillag* megjelentetése, amelynek a „magyar szellem parlamentje” felelőségteljes szerepét szánja, hogy a lap „a nemzet világos szava legyen”. Törekvését, szándékát Domokos Mátyás különösen nagyra értékeli: „...átvállalta a nagy szer-

kesztőelőd utolsó művének, a *Jónás könyvének* erkölcsi imperatívuszát, az egész dolgozó nemzet szellemi, erkölcsi becsületének védelmezőjeként”. Mögötte – mondhatnánk fölötte – ott rejtezett/lebegett a naplójába 1943 februárjában bejegyzett gondolat: „az irodalomra erkölcsi felismerés vezetett, társadalomjavító szándék, a társadalmi igazság szolgálata”. Felismerés, szándék, szolgálat – illyési növésterv, melyhez hozzátársíthatjuk Illés Endre „kiegészítését”: „nagyágának legfontosabb eleme: az indulat, a hűség”.

Író társaival – Illés Endrével, Kodolányi Jánossal, Márai Sándorral, Zilahy Lajossal, Tamási Áronnal és Veres Péterrel – 1943. május 15-én keltezett és aláírt *Együtttes vallomás* épp az előbb kiemelt vonásokat erősíti fel: „Irodalmunk történetéből is úgy ismeretes a magyar író, mint nemzetének lelkiismerete. Hűséges volt mindig az emberi eszményekhez és a nemes faji hagyományokhoz, de a szükséges nemzeti fejlődés érdekében és a nép sorsának javításáért ugyanakkor vállalta a harcot is.”

A veszélyes kor/kór – a háború, a fasizmus – alattomosan támadó szele ihleti a *Haza, a magasban, a Hazám, a Hasztalan, Nem volt elég, Nyugat felé, A sors elé* című költeményeit, kényszeríti arra, hogy maga is „ajra keljen”, hogy homlokára tegye „egy ország parázs-koronáját”. A háború félelemmel, bizonytalansággal tölti el: „Hazám: jövendónk, Déva vára vagy? / Elég e vér, hogy megkösse falad? / Szorong a szív; bár hajnalod hasad” (*Aldozat*).

Az együttes vallomás aláírói a szellem méltóságának, a beszéd és az írás emberi hitelének megőrzésére szólították az író társadalmat, arra az időre, „amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak”. Mihelyt vége szakad a vérontásnak, programot hirdet: „Rendet, rendet, rendet végre, / ki a szennyet a szemétre, / házad tája ez az ország, / takarítsuk ki a mocskát” (*Rendet*). Ez a határozottság, bizakodás nyer kifejezést az *Élni fogsz* című költeményében: „Szót tőlem az Idő vár, én nem / hazudhatok. / Nem így vártam az oly régen várt / Fordulatot. / De eljött, de itt van és így is / a mi korunk. / De így is az lesz, amit / mi akarunk.” Az új nemzetgyűléshez intézett soraiban Petőfi szavával – „Hazát kell nektek is teremteni!...” – fordul az új világ alapjait lerakni hivatott törvényhozókhöz: „Rajtunk fordul meg: lesz-e újra ország, / Lesz-e otthona ennek az anyának, / aki kezünkbe adta mindenét, / utolsó filléreként végső bizalmát. / Mirajtunk fordul most meg, lehet-e / olyan magyarság, hogy szennybe ne fojtsák.” A Parasztpárt által jelölt képviselőként azonban csakhamar belátja, hogy a közéleti szerepvállalás igen kemény helyzet elé állítja: „A tiszta irodalom szempontjait nem érvényesíthettem a politikában, s a politikáét viszont nem akarom érvényesíteni az irodalomban” (*Naplójegyzetek, 1945*). A szétválasztás – maga is tudja – eleve reménytelen, lehetetlen: „...környezete Homérosz óta arra biztatta az írókat, hogy mondja ki a titkos gondolatait és érzelmeit is, sőt épp csak a legtitkosabbakat, a legrejtettebbeket mondja ki, azokat, amelyeket más – elsősorban a politikus – mindig okosan megtart magának” (*A felelősség tudatában*). Másutt még konkrétabban fogalmaz: „Ha a politikusok kudarcot vallanak, a költők gyakran kényszerülnek akaratuk ellenére is érdeklődni a közügyek iránt, harcolni eszméikért, egyszóval »bárdok»-nak lenni” (*Ha a költők*

a sor). A magyar irodalom történetében számtalan példát idézhetünk arra, hogy a társadalmi tennivaló és a szellemi tennivaló a legjobb költőink számára egyet jelentett. „Nálunk az emberek többet várnak az irodalomtól, mint másutt. Itt a nemzet akarata, a társadalom gondolkodásmódja jobban beleszövődött az irodalomba. Az olvasók elvárják a költészettől a saját érzéseik – majdnem azt mondhatnám: honpolgári érzéseik – kifejezését” (*A világosság szürrealistája*).

Illyés Gyula irodalomszemléletére, hivatástudata alapeszméire világít rá a *Hajszálgyökerek* bevezetőjében fölített kérdés: „Szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli földadata legyen?” Válasza egyértelmű: „Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényeik alapján. De ezeket az így egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek, »irodalmon kívüli« területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát?” Az említett kötet – az életmű egésze – a bizonyosság rá: bátran, következetesen vállalta, minden fölött fontosabbnak tartotta azt. Németh Lászlóval és más író társaival már a harmincas évek elején arra kötelezték el magukat, hogy „haladó, erősen szociális, az ország itthoni feladatait vállaló irodalmat kell csinálni” (*Minden jót – az utókornak*). Tudatában van annak, hogy attól kinek feje köré koszorút font a világhír, annál is tovább kell lépnie: „itthon fokozottabban kötelez az igazság európai szintű ábrázolására” (*Adottság és lehetőség*).

Mily részt vállalhat a költő az új világ építésében? „Fogadj be, örök jobb-világ: jövendő, / bár egy gondolattal!” (*Elmúltam harminc*). Azonban ekkor is féltőn óvja a költői szabadságot: „Hallom már a győzelem szavát, / dalát is, – de nekem legyen jogom, / ki hangot mindig hangtalanak adtam, / a néma kint ma is kimondanom” (*A költő joga*). A közéletben vállalt tevékeny szerep – „áruló lennék, ha csak író akarok lenni” – azonban csakhamar rádöbent, hogy „nekem a pártnál fontosabb maga a parasztság, a nép, a magyarság” (*Naplójegyzetek, 1946*). Ennek a törekvésnek a gyümölcse a Magyar Népi Művelődési Intézet létrehozása. A körülötte kibontakozó sajtópolémia, a politikai életben tapasztalt visszásságok diktálhatják a *Naplójegyzetek* 1946. április 17-ei bejegyzését: „aki demokrata – az elárulja a hazát? aki a hazához ragaszkodik – elárulja a demokráciát?” Kétségeit visszhangozzák a *Vár a vízen* című, 1947-ben írott befejezetlen költemény keserű hangulatra utaló sorai: „Vár, ország, nemzet s tartalma e nép, / újra és újra miért törmelék? / Miért e sok omlás? Miért e csupa fél / torony és tett? Mert nincs egyéni lét, / nincs semmi lét sem, hol nemzet nem él?”

A közélet keserű tapasztalatai vetik fel a költői kérdést: van-e értelme a küzdesnek? *A reformáció genfi emlékműve előtt* című nagyívű költemény történelmi tapasztalatokat sűrít magába; a harcot földadni sosem szabad parancsát megfogalmazza meg a *Mors bona, nihil aliud*; a történelmi sorsfordulatot megidéző *Árpád* című költeményből „életmenő varázs sugárzik” (Féja Géza); az *Egy mondat a zsarnokságról*, „a kommunista diktatúra korszakának világirodalmi szintű leleplezése”

(*Görömbei András*). Nem csupán az életmű, költészetünknek is antológia értékű alkotásai. Az elhallgatás, a társadalmi jelenségek, tapasztalatok egyoldalú bemutatása korában a költőnek a létértelmezés, a társadalom alakítása, az igazság kimondása fölötti joga és kötelessége mellett tesz hitet: „S jogunk van / – hisz halandók s életadók vagyunk – / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni úgysem tudhatunk. / Mert növeli, ki elfödi a bajt. [...] Ím a példa, hogy ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja. / Ím a nagy lélek válasza a létre / s a művészé, hogy megérte / poklot szenvednie” (*Bartók*). A bajok elfödésével, eltakarásával szemben az igazmondás teljességét igényli: „Jogot tehát az árnyalatnak, / melyben a holnap rajza áll / s a kivételnek / mely holnapra talán szabály; / jogot – hogy hadd kísérletezzék – a költőnek, a legfőbb kutatónak” (*Óda a törvényhozóhoz*).

Cenzúra, tiltás, nyílt elmarasztalás, magánszorgalmú kutyák csaholása – mennyi ok arra, hogy elhallgasson! Mégsem teszi. Költőként semmiképp sem teheti! „Nem lehet tisztességes ember, / ki a versírást abbahagyja. / Az igazmondást hagyja abba” (*Költők egymás közt*). Hite-konok község papjaként – prédikátor öséhez hasonlóan – úrvacsorát és ígét kell osztania az igazságra, igazmondásra kiéheztet, szétszórt nyájnak. Ennek parancsoló erejét már évtizedekkel előbb felismerte. Babits Mihály szerzői estjén tartott bevezető szavaiban önmagára is érvényes elvárásként fogalmazta meg: „az igazságnak parancsoló ereje van: nem lehet megtagadni: aki felismeri, annak küzdenie kell érte”.

A felismert igazságok sorában első helyen szerepelt az anyaország bűnös közönye a határon túli magyarság sorsa iránt. „Nem nemzeti elfogultság tehát részemről arról szólni, hogy a magyar anyanyelvűek például az országunkon kívül milyen helyzetben vannak; hogy miként szóródik szét milliószám a világban a magyarság; hogy milyen egyéni tragédiák folynak le milliószám ezért, mert emberek csak magyarul tudnak beszélni. [...] Ha tehát felemeltem a szavamat, Európa nevében beszéltem, nem nacionalizmust, hanem éppen nemzetföltöttséget képviseltem vagy kívántam a magam szerény eszközeivel képviselni” (*Magyarság – emberiség*).

Naplójegyzeteiben ismételten hangsúlyozza a bátor megszólalás fontosságát: „Kimondani az igazságot, ez a feszítő erő az emberi haladás mozdonyában, ez társadalmi létünknek nyilván legnagyobb áldása” (1974). A *Sorsválasztók* pécsi bemutatójának műsorfüzetébe írott szavaival a megszólalás kényszerének ad hangot: „Bereked a költő, ha tartósan a napi politika levegőjét szívja. De hangszála sorvad, ha azt, ami a levegőben van, azaz mindenkinek már a nyelve hegyén van, éppen ő nem mondja ki idejekorán” (*A szépítő antennái*). A kimondás kényszere – legfőbb dolgoztatója: a lelkiismerete – vetett véget az ismételten előforduló önkéntes hallgatásoknak, ezért vállalta, tűrte a cenzúra csonkításait, mert ha csonkításokkal, húzásokkal is, de szóljon azokhoz, akik tőle várták a jogsérelmek elleni tiltakozást – határon innen és túl.

Élte alkonyán fáradtan s csüggedten idézi föl az őt ért sok támadást: „Szablya hijján vívtam úgy is ím a tollal, / Toldtam rövid röptét póri virtusokkal. / Követett híven lent csikasz-, fent hollóraj. / Száll hírem síromról szélverte homokkal” (*Peroráció: záróbeszéd*). S a szétszóródó homok fájdalmas üzenetként áll előttünk:

„ne bánts magyar magyart!” Annál is inkább, mert eltékoztuk erőinket, reményeinket. Ady bibliai súlyú jóslatát idézi a Németh László 80. születési évfordulójára írott költemény ószövetségi keménységű szavaival: egy majdani bíró fejünkre olvashatja: „...tolvajok / lettünk: a kezünkbe kapott / hit elsikkasztói!” S hozzá az intés, a herderi jövendölés beteljesülése: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja, / s a kárhózkra, kőre kő, / a büntető / idő botja kopog!” (*Üdvösség vagy halál*). Azt a Templomot, amely – Bertha Zoltán értelmezése szerint – nem más, mint „a magyar önazonosság és összetartozás, a lelki és morális nemzetegység szentsége”.